

АНДРЕЈ Л. ШЕМЈАКИН

МИТРОПОЛИТ МИХАИЛО У ЕМИГРАЦИЈИ (Заједно са Николом Пашићем против Милана Обреновића)

Митрополит српски и београдски Михаило (у световном животу Милоје Јовановић, 1826-1898) је веома значајна личност у историји Србије друге половине XIX века. Родио се 1826. године у малом месту Соко Бањи, на истоку земље. Добивши средње образовање у провинцијским градићима Неготину и Зајечару (где се касније образовао и Никола Пашић), Милоје Јовановић је 1842. године ступио у београдску Богословску школу, коју је с успехом завршио после четири године. Управо ту је на њега обратио пажњу тадашњи поглавар Српске православне цркве, утицајни митрополит Петар Јовановић, веома рано приметивши у младом провинцијалцу неуобичајене способности. Урођена бистрина и покровитељство митрополита Петра омогућили су његовом младом презимењаку да направи блиставу и заиста вртоглаву каријеру.

Двадесетогодишњи Милоје је 1846. године по препоруци митрополита дошао у Русију и постао студент Кијевске духовне семинарије. После три године, завршивши са одличним успехом курс, ступио је у Духовну академију где је учио до 1853. године. Постигавши академско богословско образовање и степен кандидата за одбрањену дисертацију „Преглед историје српске цркве”, Милоје Јовановић се 29. марта 1853. године замонашио под именом Михаило. У априлу те године он је био рукоположен за јерођакона, а нешто после тога је постао јеромонах.

Вративши се годину дана касније у отаџбину, Михаило је ступио на стазу теолошке науке, преузевши дужност професора београдске Богословске школе.

Ипак је усуд одредио другачије. У октобру 1854. произведен је за архимандрита манастира Студенице, а ускоро после тога рукоположен је за епископа Шабачке епархије. Свега пет година касније, 25. јула 1859. године, епископ шабачки Михаило је изабран на српски митро-

Митрополит Михаилъ Сербскій
 Н. Давыденко г. Москва
 Крестъ № 1

Митрополит Михаило

политски престо, који је постао упражњен због различитих политичких разилажења – бивши митрополит Петар је био принуђен да пређе у Аустрију, где је постао епископ једне од српских епархија у Војводини. Нови српски владика је имао тада непуне 33 године. До своје смрти, са само једним прекидом, он је непрекидно предводио Српску православну цркву.¹

По свом спољнополитичком опредељењу, митрополит Михаило је увек био русофил. Политичке и културне везе са једнокрвном и једноверном Русијом, сматрао је неопходним условом самог постојања Ср-

¹ Биографическиє данне о митрополите Михаиле почерпнуты из сочинения: *Митрополитъ Скойскій Носифъ*. Митрополит Михаило // Гласник Српске православне цркве 1948. Бр. 1-2. стр. 8-13.

бије, очувања њене самобитности у условима муслиманско-католичког окружења, као словенске православне државе. Зато не изненађује да је код руске интелигенције, црквених делатника и политичара, владика имао огроман број поштовалаца. У фондовима Азијског департмана руског МИД-а, Светог Синода, Санкт-Петербуршког словенског добротворног друштва, као и у личним колекцијама И. С. Аксакова, грофа Н. П. Игњатијева, генерала М. Г. Черњајева, професора В. И. Ламанског, Ап. А. Мајкова, Н. А. Попова, И. С. Палмова, П. А. Кулаковског, свештеника М. Ф. Рајевског, виших државних чиновника К. П. Победоносцева и Т. И. Филипова, сачували су се многи његови аутографи.

Као што је познато, после Берлинског конгреса (не без утицаја пробугарског курса Русије), дошло је до преоријентације спољне политике Београда, од Петрограда ка Бечу. Њен инспиратор је постао кнез (од 1882. године краљ) Милан Обреновић. Ратоборно, као код сваког преобраћеника, аустрофилство монарха, нарочито снажно изражено од 1880. године, није могло да не изазове озбиљне кадровске промене на српском политичком Олимпу. У јесен 1880. године поднео је оставку лидер либерала – националиста Јован Ристић, чија антиаустријска позиција ни за кога није била тајна.

Поред уважавања његовог не малог ауторитета у црквеним и политичким круговима, као и у народу, митрополит Михаило, тај најдоследнији русофил у целој Србији и блиски сарадник Ристића – сасвим природно се указао кнезу и влади напредњака предвођеној од Милана Пироћанца, која је подржавала његов „нови курс”, као веома опасан потенцијални противник.

О пожељности дестронизације митрополита, кнезу су недвосмислено напоменули и у Бечу. На њега је отпочео прави напад. Спољни повод за смењивање није било тешко наћи. Користећи се несагласношћу владике и целог вишег клера са од Скупштине прихваћеним „Законом о црквеним таксама”, којим се предвиђало увођење посебног пореза за рукоположење код црквених чиновца, Милан Обреновић је 18. октобра 1881. године издао указ о лишавању Михаила митрополитског положаја. Јерарх којег је при избору за челника Српске православне цркве Милош Обреновић назвао „човеком посланим нам од самога Бога”,² био је, без сажаљења, протеран од његовог унука по брату.

² Там же, стр. 9.

У Бечу су аплаудирали довитљивости и одлучности београдског владара. У Петрограду су незадовољно мрштили обрве; ту је неканонска смена Михаила изазвала буру негодовања у друштвеним и политичким круговима. Сам император Александар III осетио се повређеним када су заслужног владику и верног пријатеља Русије, најзад сасвим недавно награђеног престижним руским орденом светог Александра Невског, изгнали из митрополитског двора без пензије, као компромитованог чиновника. У вишим сферама Петрограда, тај отворени демарш српског монарха нису могли и нису желели да оставе без последица. Званични односи са Србијом, који су и до тада били веома хладни али ипак коректни, скоро потпуно су замрли. Русија се сасвим удаљила од београдског режима. Сви покушаји помснутаг режима да с њом успостави нормалне међудржавне односе, наилазили су на упорно истицан услов – вратити на митрополитску катедру свргнутаг Михаила. Других осам година, све до одрицања Милана Обреновића од краљевског престола, тзв. „црквено питање”, које се преобратило из чисто религиозног у строго политичко и принципијелно, помислило је руско–српске односе, ка тачки скоро потпуне залеђености.

Лишен чина и подвргнут притиску власти, митрополит у немилости, решио је да напусти Србију. Отпутовао је у Константинопољ 11. априла 1883. године. Парама за наметнуто „путовање” снабдео га је дипломатски представник Русије у Београду А. И. Персијани.³ Почела је дуга, шестогодишња емиграција.

После кратког бављења на Босфору, Михаило се упутио у Палестину, да обиђе, по трагу светог Саве, све хришћанске светиње. Затим је два месеца провео на Светој гори, у манастиру Хиландару. Одатле је допутовао у Бугарску, где се неколико месеци задржао, у почетку у Варни, а потом у Рушчуку. Таква „воља за променом места” не објашњава се његовом жељом. И Константинопољ и Хиландарски манастир био је принуђен да напусти на тражење српске владе, која је пажљиво следила сва његова померања. И у Бугарској се на крају показао нежељеним гостом, због противљења београдских власти. Покушаји да оде у Румунију или у неко од аустроугарских бањских места, такође нису дали резултате.⁴

³ Архив Внешней политики Российской империи (далее - АВПРИ). Ф. Политархив (1883). л. 425. л. 16.

⁴ Государственный архив Российской Федерации (далее - ГАРФ). ф. 1099. Оп. 1. д. 2199. л. 19-20 (митрополит Михаил Т. И. Филиппову. Киев, 12 сентября 1884. г.); *Димитријевић Свј. Михајло*. Архиепископ Беградски и Митрополит Србије, као православни јерарх, Србин, Словен и немар Југословенства. Београд, 1933. стр. 36-37.

Најзад, у лето 1884. године митрополит Михаило, који је већ давно желео да посети Русију, где је провео осам најбољих година своје младости, добио је из Петрограда дозволу за такво путовање. Отпутовао је 28. августа у Кијев, где се по приспећу настанио у оној ћелији Кијев–Печерске лавре, у којој је као млад монах живео и молио се Богу, 30 година пре. Његова душа је најзад нашла дуго очекивани мир. У свим каснијим годинама емиграције, до повратка у Србију у мају 1889. године, владика је остао у Русији, живећи што у Кијеву што у Москви – у српском подворју на Сољанки* – што у Петрограду.

Чимс се бавио смењени јерарх, током тих пет година?

* * *

У делатности митрополита Михаила у Русији је могуће издвојити три аспекта: чисто црквени, културно-просветитељски и политички. Не узимајући у обзир прва два, подробније ћемо се зауставити на трећем аспекту, који с пуним правом можемо окарактерисати као конспиративни и заверенички. Ни више, ни мање.

Сви истраживачи се слажу у мишљењу да су српски емигранти на челу са Николом Пашићем – који су на крају 1883. године били принуђени да побегну у Бугарску, после неуспешне Тимочке буне – ступили у контакт са смењеним српским владиком, који је у то доба живео у Рушчуку, са циљем да га приволе на продужетак борбе против Милана Обреновића. Нису се скривала средства те борбе, припрема новог оружаног устанка. Као што је познато, митрополит се сагласио са планом радикалске емиграције.⁵ Такође, није тајна да је по приспећу у Русију, користећи своје многобројне везе у руским друштвено-политичким круговима, он успео да добије подршку, за планове преврата у Србији, руководилаца Санктпетербуршког словенског добротворног друштва, затим и московских словенофила и, штавише, да добије од њих неку суму за спровођење те акције.⁶

---

* Подворје Српске православне цркве у Москви се налазило у храму Светих Кира и Јована, који је изграђен 1768. године по пројекту архитекте К. И. Бланка из средстава Катарине II, у част њеног ступања на престо.

⁵ См.: *Ивић А.*, Никола Пашић у емиграцији 1884. године. По документима државне архиве у Бечу // Споменница Николе П. Пашића, Београд 1926. стр. 78; *Казимировић В.*, Никола Пашић и његово доба, Београд 1990. Књ. I. стр. 443-444.

⁶ *Слијевичевић Ђ.* Михајло, архијепископ Београдски и митрополит Србије, Минхен 1980. стр. 324.

Једнако важан резултат таквог рада изгнаног јерарха био је и то што су, увелико захваљујући његовом посредништву и препорукама, лидери руских словенофила и цео низ утицајних политичара сада свим друкчије гледали на вођу српских емиграната Н. Пашића. Некадашњи његов лик „нихилисте и бунтовника”, који је раније изазивао не малу опрезност, мењао се постепено у њиховим представама у лик борца за општесловенску ствар. Ранија идеолошка нетрпелјивост уступила је место трезвенијем и прагматичнијем прилазу. Када се на крају 1885. године Пашић први пут појавио у Петрограду у њему су већ видели савезника. Таква трансформација његовог угледа је несумњив резултат дипломатских способности митрополита.

Све те чињенице су познате историчарима, ипак, даље од тих констатација се не иде – нема извора. Користећи „хрестоматску” основу и преузимајући нове податке из руских и српских архива, потрудићемо се да детаљно пратимо конспиративно делање српског владике у периоду његове емиграције.

* * *

О сусрету митрополита са Н. Пашићем и другим лидерима емиграције у Бугарској, истраживачи су обавештени. Ми смо то већ видели. Ипак, нови материјали бацају на то допунско светло. Не само то, показује се да су била два таква сусрета. Први је онај о којем се већ писало, у децембру 1883. године. Пашић и његов стари познаник из времена заједничког студирања у Цириху, Владимир Милојевић, позвали су владикау на сарадњу, са чим се он сагласио. О том првом контакту говорио је и сам Михаило. У писму Т. И. Филипову, по доласку у Кијев, он саопштава: „Ја сам се вратио у Бугарску, у коју је потом дошло доста емиграната, но ја их нисам видео зато што су се они заустављали на српској граници, а ја сам видео само двојицу, који су ми се јавили на путу у Силистрију и Цариград.”⁷

Много већи значај има друго саветовање митрополита са Пашићем – претходно је остало само на нивоу принципијелног договора. Сада су учесници разрадили детаљан план операције свргавања монарха. Саобразно провереној информацији која је дошла до руку српске владе,

⁷ ГАРФ. ф. 1099. Оп. 1. д. 2199. л. 19 об. (митрополит Михаил - Т. И. Филипову, Кијев 12 септембра 1884 г.).

на том сусрету, који се догодио у мају–јуну 1884. године у Софији, прихваћена је одлука о подизању устанка у Србији у августу те године. За случај неуспеха, била је разрађена „резервна варијанта” да се организује атентат на краља помоћу „бомбаша”. Атентат је био предвиђен за 15. август. По речима Пашића, за успех устанка био је неопходан минимум од три хиљаде пушака. Да нађе паре, обезбеди њихову куповину и транспорт у Бугарску, понудио се Николај Александрович Нотович, присутан на саветовању – бивши руски добровољац српско–турског рата 1876. године, који је понудио своје услуге Пашићу у ствари свргавања Милана Обреновића. Он се сагласио с тим да се упути у Париз ради организовања атентата и узпостављања везе и координације дејстава са кнезом Петром Карађорђевићем. Тако су и одлучили.

Ипак, из те замисли митрополита и Пашића (а у саветовању осим њих су учествовали Аца Станојевић и Стеван Петрановић) није ништа произашло. „Задржавши се” на путу у Париз, у Београду, Нотович је открио све детаље разрађеног емигрантског плана... непосредно министру унутрашњих дела Србије Стојану Новаковићу, чија забелешка о разговору с њим и јесте наш извор.⁸ Српска влада се на тај начин показала правремено информисаном о злочину који се припремао у суседној земљи. Очигледно, управо те околности су је приморале да у довољно нервозној форми затражи од бугарских власти протеривање митрополита из земље и удаљавање Пашића с другим завереницима подаље од бугарско–српске границе.⁹ Најзад, 13. јула, Нотовић који се налазио у Паризу, посетио је српску дипломатску мисију, рекавши посланику Јовану Мариновићу о свом „тајном” задатку и поновивши 15. август као датум.¹⁰

Даље је познато. Претрпевши прави фијаско, митрополит и Пашић су се растали. Смењени владика је крајем лета 1884. године отпутовао у Русију; емигрантски лидер је остао у Бугарској и привремено се притајио, окружен шпијунима краља Милана и агентима аустроугарских специјалних служби. Ипак, ни један ни други се нису спремали на одрицање од своје „фикс идеје” – организације преврата у Србији. При том је, у новим условима, међу њима дошло до одређене поделе дужно-

⁸ Архив Србије (далее - АС). Ф. Стојана Новаковића, Бр. 104.

⁹ Милутин Гарашанин - Ђорђу Симићу, Ниш, 24. маја 1884. // Тимочка буна 1883.

Грађа, Београд 1989. Књ. VII. стр. 92-93.

¹⁰ АС, МИД, ПО. II. 3-3/1884, л. 171-172 (Јован Мариновић - Милутину Гарашанину, Париз, 13. јула 1884).

сти. Митрополитова дужност је била да обезбеди за њихово заједничко предузеће финансијску и политичку подршку са руске стране; Пашић је узео на себе сву организационо-техничку страну ствари.

И сада је умесно поставити питање: какве су биле шансе митрополита Михаила у његовом покушају да у Русији нађе „спонзоре” и покровитеље српског емигрантског покрета? Што се тиче руске владе, покушај Михаила и Пашића да је привуче на своју страну, није успео. Однос званичног Петрограда према српској радикалној емиграцији и њеним плановима организовања устанка у Србији и свргавања краља Милана, одликовао се хладноћом и неповерењем. Као главни узрок таквог неповерења, јављала се околност да петроградски кабинет, заузет средином 1880-их година бугарским пословима, уопште није желео да се уплиће у рискантни и сумњиви подухват српских емиграната. „Колико год се неполитично понашао краљ Милан – излагао је „поглед императорске владе” А. И. Персијани – Русија неће помагати револуцију.”¹¹ У условима нестабилних односа са Софијом (руска влада) је била веома заинтересована за очување одређеног мира у суседној земљи, о чему је тај исти А. И. Персијани недвосмислено рекао радикалима у септембру 1886. године: „Покрет у Србији који се припрема, чини ми се неправовременим, пошто је императорска влада у садашње време заузета побољшањем бугарског питања... и сваки нови заплет на Балканском полуострву могао би само да отежа решавање у жељеном смислу.”¹² Што се тиче последица могуће акције српских емиграната, то су у Петрограду давали јасан одговор, да би предстојећи, овога пута инспирисан споља, устанак у Србији довео до њене неодложне окупације од војске Аустро-Угарске.¹³

На тај начин, својим отказивањем директне помоћи, руска влада је јасно давала до знања митрополиту и Пашићу да она ниуколико не симпатише њихов план оружаног упада у Србију, који је претио да се изроди у озбиљан међународни конфликт. Управо зато њихова виšekратна обраћања званичним властима су остајала без одговора.

Не само то. Како се показује, руски МИД, савршено информисан каналима „колега” из МВД чиме се то бави митрополит у Бугарској, уопште није горео од жеље да се та његова делатност пренесе у Русију.

¹¹ АВПРИ. Ф. Политархив (1884), д. 428. л. 87 об.

¹² Там же (1886), д. 434. л. 207-207 об.

¹³ Там же, л. 204.

У тајној представци директора Азијског департмана И. А. Зиновтијева руском генералном конзулу у Рушчуку, од 4. маја 1884. године, директно се потцртавало да је „због разних политичких обзира, за нас крајње пожељно, уколико је то могуће, скренути митрополита Михаила од његове намере да се настани у Царству.”¹⁴ Митрополит ипак није желео да се одрекне својих намера и продужавао је са настојањем да оде у Русију. У тим условима, руководство МИД-а, после консултација са министром унутрашњих дела грофом Д. А. Толстојем, нашло је „соломонско” решење. Не сматрајући сврсисходним да отворено одбаци свргнутог српског владику, стежући срце, оно се сложило да му изда путну визу, али за место пребивања није изабрало Москву – тај признати центар словенофилског покрета – као што је желео високопреосвећени, већ Кијев, где је по мишљењу руских власти њему било теже да продужи своју конспиративну делатност.

У општем контексту негативног односа Петрограда према плановима насилног уклањања српског владара са престола, крајње индикативним се указује факат да је, по сведочењу самог Нотовича, који је упропастио први покушај завереника да подигну устанак у Србији, његова шпијунска делатност у њиховој средини била координирана... од дипломатског представника Русије у Софији А. И. Којандера и министра војног Бугарске генерала М. А. Кантакузена. Осим тога, руски дипломата је предложио Нотовичу „да мотри” – назваћемо то тако – на превише активног и неопрезног митрополита за време његовог боравка у Софији.¹⁵

Као што видимо, руске власти не само да су испољиле одсуство жеље да подрже акцију српских емиграната, већ су директно допринеле неуспеху њихове авантуре, у крајњем случају на првој етапи њене припреме. Поменути, природно, нису ни слутили о чему се радило. И мада је Пашић у крајњем исходу изгубио поверење у Нотовича, приметивши у једном од писама да тај „уместо да допринесе да ми добијемо новчана средства, решио је да искористи нас да би извукао корист за себе”.¹⁶ Њега је и даље надахњивала вера у Бога и Русију... Та вера и није била

---

¹⁴ Оккупационный фонд, основанный для устройства русско-дунайской области. Документы из секретного архива русского правительства. София-Берлин, 1893. стр.117.

¹⁵ АС, Ф. Ст. Новаковића. Бр. 104. л. 1,3.

¹⁶ Архив Српске академије наука и уметности (далее - АСАНУ). „Pasic Collection”. Бр. 14924/98 (Никола Пашић - неидентификованој особи. Софија, 1. септембра 1884).

апсолутно без основа. Митрополит је успео да пронађе савезнике у Русији, а не мало растојање од Кијева до Москве му није могло засметати.

* * *

Дошавши у Русију и наставивши се у Кијеву, митрополит је не чекајући ступио у везу са својим старим пријатељима. Он се обратио вођи московских словенофила И. С. Аксакову, професорима В. И. Ламанском, А. Л. Петрову и Ап. А. Мајкову, секретару Петербуршког словенског добротворног друштва В. И. Аристову. У свим његовим посланицама, као рефрен одзвања мисао: „Несрећну Србију злodusи воде у пропаст, од чега је нужно спасити и вратити, православном словенству.”¹⁷ Ради веће убедљивости, митрополит је послао Ламанском и Мајкову писма која је добио од Пашића, у којима је он анализирао ситуацију у Бугарској, Србији и Босни, саопштавао последње новости с бугарско–српске границе и писао о тешким условима живота изгнаника, тражећи помоћ.¹⁸ Та писма, која је сам владика оцењивао као „тачна и истинита”,¹⁹ постајала су позната у кругу словенофила и сагласно томе расла је и популарност њиховог аутора.

Овде је потребно приметити да В. И. Ламански није случајно изабран од митрополита за „преносника” мисли Николе Пашића. Руски научник и вођа српских емиграната упознали су се, његовом помоћу, у лето 1884. године у Софији. Тада је у друштву професора А. Л. Петрова обављао студијско путовање по словенским земљама. Истина, Пашић није са њим у бугарској престоници говорио о науци, већ о Србији и преврату.²⁰ *Лични* контакт са Русима је на тај начин био успостављен. По препоруци свог новог познаника, Пашић је већ у септембру добио од

¹⁷ Отдел рукописей Российской Национальной Библиотеки (далее - ОР РНБ), ф. 14. д. 219. л. 10 об. (митрополит Михаил - И. С. Аксакову. Киев, 19. мая 1885 г.).

¹⁸ См.: Писма Николе Пашића митрополиту Михаилу // *Никола П. Пашић*. Писма, чланци и говори (1872-1891). Приредили Л. Петровић и А. Шемјакин. Београд 1995. стр. 165-182.

¹⁹ АСАНУ, „Pasic Collection”. Бр. 14924/136 (митрополит Михаил - Николи Пашићу. Кијево, 17. јануар 1885.). См. так же. Архив Југославије, ф. 143. (Заоставштина Николе Пашића). Фасцикла 3 (митрополит Михаил - Николи Пашићу. Без места (Рушчук) и датума (1884).

²⁰ См.: *Шемјакин А.* Нова писма Николе Пашића митрополиту Михаилу // *Токови историје*. Београд 1995. Бр. 1-2. стр. 239-244 (писмо из Софин от 22. августа 1884).

Петербуршког словенског добротворног друштва помоћ од 200 рубаља...²¹ Но, вратимо се, ка настањеном у Кијеву митрополиту.

Његове молбе и опомињања нису остале без одговора. Словенско друштво је обратило пажњу на српску емиграцију; притом не само на њен јадни положај него и на планове за преврат у Србији. У томе су своју улогу одиграла и Пашићева писма. Владика му је писао 18. јуна 1885. године: „Ваше писмо сам примио у мају и одмах га предао коме следи, ради информације. Браћа хоће да помогну, мада нису сагласни, са од вас предложеним начином. Неколико овдашњих патриота и друга, шаљу вам тог човека да бисте се ви договорили с њим о главном – шта треба урадити, да би помогли нашој отаџбини.”²² „Тај човек”, који је предао поруку, био је Никандр Васиљевич Зисман – руски добровољац у српско–турском рату 1876. године и стари познаник митрополита, којег је још у септембру 1884. године он препоручио Т. И. Филипову: „Молим да примите под Ваше покровитељство, Никандра Васиљевича; он је послован и ревностан човек.”²³ Владика се обратио Филипову (утицајном руском чиновнику који је заузимао положај државног контролора, тј. министра) с молбом да обезбеди путовање његовог протежеа на Балкан. „Никандру Васиљевичу Зисману ће бити корисно да се врати у Софију – писао је он у мају 1885. године – ... Али ће бити потребно, да он тамо има некакав општеприхватљив статус, као кореспондент... Хоћете ли моћи да му помогнете у тој ствари и да га сместите код редакције новина *Ново време* или *Новосѣи*?”²⁴ Терциј Иванович је могао да „помогне” и Зисман се упутио у Бугарску, као кореспондент *Новог времена*. Као прво, он је дао Пашићу, за потребе емиграната, још 300 рубаља.

Курир из Петрограда је дошао у стан српских завереника на време. Целог пролећа и лета 1885. године они су се озбиљно спремали за почетак септембра, када је одређен моменат упада у Србију. У шифрованом писму за В. И. Аристова, Зисман је говорио о својим утисцима: „Са 300 рубаља је урађено више него што смо могли очекивати. На пе-

²¹ Народна Библиотека „Кирил и Методиј” - Български Исторически Архив (София). ф. 395. Арх.ед. 44. л. 1-1 об. (М. А. Домонтович - Петко Каравелову. С-Петербург, 15. септембра 1884).

²² АСАНУ, „Pasic Collection”. Бр. 14924/137.

²³ ГАРФ, ф. 1099. Оп.1. д. 2199. л. 20 (митрополит Михаил - Т. И. Филипову, Киев, 12. септембра 1884).

²⁴ Там же, 30 об. (митрополит Михаил - Т. И. Филипову, Киев. 2 мая 1885).

тини територије Србије, проглашено је опсадно стање. Пашић је добио извештај да треба очекивати убрзо излив народног незадовољства. Вама је познато да је Пашић осуђен на смрт. Без обзира на то, он је спреман са 12 људи да крене у Србију. За то је у крајњем случају потребно 300 рубља. Пашић захтева да и ја кренем на српску границу. Ја сам спреман, али немам ни копејке. Пишите митрополиту, Черњајеву и нека сазнају и други. Ако добијете од мене телеграм да је потребно да се вратим кући или нешто слично, знајте да је дошао тренутак.”²⁵

Аристов је одмах упутио тај извештај у Москву, Аксакову, који је, узгред буди речено, постепено постајао средишња личност у ствари помагања српским избеглицама и помоћи њиховом предузећу. Није узалуд њему писао секретар Друштва: „Од Вас ћу очекивати упутства, шта да се ради. У Дурнова (председника Друштва и сагласно томе, његовог непосредног старешине, прим. А. Ш.) нема никакве наде.”²⁶ Москва, где се крајем августа 1885. године преселио митрополит, у својој активности и жељи да помогне њему и Пашићу, јавно је заобилазила Петроград и за то су постојали разлози. Занимљиво је у вези с тим приметити да је и сам Зисман, непосредно по повратку из Бугарске у Петроград, сматрао неопходним да напише Аксакову: „Ви очекујете моје писмо из Србије. Управо и само ради објашњавања хода ствари у Србији, дошао сам овде лично. Али о томе за два или три дана...”²⁷ Но, нажалост, више се није могло открити, ни речи ни трага, који би се тицали његове мисије на бугарско–српској граници. Очигледно, ствар је била сувише озбиљна, зато су тајну чували тако добро.

У коначном исходу, акција српских емиграната планирана за септембар 1885. године, поново је пропала. Овога пута „карте” завереника су побркали Пловдивски преврат и уједињење Источне Румелије са Бугарским кнежевством, а посебно мобилизација српске војске, као одговор на то...

Даља збивања су позната. У новембру је избио српско–бугарски рат, испровоциран од Милана Обреновића, који се завршио одлучујућим поразом Срба под Сливницом. Пашић и остали српски бегунци у Бугарској нашли су се у веома драматичној и двосмисленој ситуацији.

²⁵ ОР РНБ, ф. 14. л. 55. л. 2. об. (В. И. Аристов - И. С. Аксакову, С-Петербург, 19. августа 1885).

²⁶ Там же.

²⁷ Там же, л. 143. л. 7 об. (Н. В. Зисман - И. С. Аксакову, С-Петербург, 30. августа 1885).

Стављајући на страну његове маневре у тим тешким условима,²⁸ приметимо да су емигранти били протерани од стране бугарских власти у Румунију, где су морали да таворе, што се ипак није одразило на њихову решеност да у следећем тренутку покушају да свргну Милана. Овога пута, у новембру 1885. године, Пашић се сам упутио у Русију. То је било његово прво путовање на ту страну. Резултати његовог пута су показали да је семе посејано од митрополита Михаила родило добрим плодовима. У Петрограду се Пашић зближио са В. И. Аристовим, који је задуго био један од његових најближих повереника. Тај је, са своје стране, представио вођу српских емиграната генералима П. П. Дурнову, М. А. Домонтовичу, грофу Н. П. Игњатијеву, а као најважније, дао му је, упоредо са редовном помоћи од 400 рубаља, и писмо препоруке за Москву, за Аксакова.²⁹

У Москви је и одржано заседање ширег штаба завереника – назоваћемо га тако – у саставу: митрополит Михаило, Пашић, Аксаков и генерал М. Г. Черњајев. Тада је био коначно усаглашен наредни план упада у Србију, који се, по свему судећи, почео разрађивати још у октобру, при чему је владика, који се не дуго пре тога пребацио у Москву, играо улогу онога који повезује.³⁰ Потребно је приметити да је Аксаков био знатно озбиљнији партнер за емиграцију, од Петербуршког словенског добротворног друштва. Оно се јављало у улози неофицијелне филијале МИД-а, не одлучујући да се отворено меша у српске ствари, ограничавајући се на хуманитарну подршку избеглицама. Аксаков је поседовао знатно већи степен независности, а осим тога и значајна средства. На молбу Аристова, он је издао госту још 400 рубаља.³¹ Ни митрополит није остао по страни. Располажући очигледно некаквим оперативним фондом, уступљеним му од Друштва, он је снабдео Пашића истом таквом сумом.³²

28 Подробнее об этом сюжете см.: *Шемјакин А. Л.* Никола Пашић и Балканска криза 1885. године // *Историјски гласник*. Београд 1996. Бр. 1-2.

29 Там же, д. 55. л. 3-3 об. (В. И. Аристов - И. С. Аксакову, С-Петербург, 10. децембра 1885).

30 См.: АС, Ф. Ст. Новаковића. Бр. 105.

31 Отдел рукописей Института русской литературы РАН (Пушкинского Дома), ф. 3. Оп. 5. д. 38. л. 12.

32 ОР РНБ, ф. 14. д. 55. л. 3-3 об.; Кратки поглед на борбу, стање и тежње народа српског у Краљевини Србији од Берлинског конгреса па до данашњег дана // *Никола П. Пашић*. Писма, чланци и говори... стр. 246.

Од самог почетка дело је било постављено на широку основу – Аксаков је одржао своју реч. Као што је Аристову писао Пашић, који се вратио крајем децембра у Румунију, „еспап сам примио”.³³ Реч се, мислимо, односила на доставу прве партије оружја неопходног емигрантима. Ипак, успех је и овог пута завереницима био ускраћен. Краљ Милан Обреновић је 1. јануара 1886. године објавио амнестију за све ухапшене по делу Тимочке буне. Сазнавши за то, многи емигранти, посебно сељаци, решили су да се врате у Србију, без обзира на то што се на њих највиши опроштај није односио. Пашићу је са великом муком успело да их одговори од таквог корака. Да ли задуго? Тим више што су се и у односу на њега почеле ширити „капитулантске” гласине, које су се докотрљале до Москве. У вези с тим, митрополит му је писао: „Господин који је дао обећање пита – је ли истина да сте ви послали писмо са изразима лојалности, као што о том пише штампа? Он сумња... и жели да ви, или преко мене, или на неки други начин њему ускоро одговорите... Објасните му, да никаквих колебања с ваше стране нема.”³⁴

Пашић је одговорио моментално. „Сматрам излишним напомињати – одговарао је он владици – да из Београда и Софије о мени шире потпуно лажне вести, са циљем да осрамоте мене и моје другове.” И сада он већ пожурјује своје московске саучеснике: „Молим вас да уверите Ивана Сергејевича и Михаила Григорјевича да најновије појаве у Србији ниуколико не могу да промене ништа од тога, о чему смо ми с њима говорили. Нове појаве потврђују и то да је нужно брже деловати и приправити све што може да обезбеди успех нашег предузећа.”³⁵

Аксаков је могао да буде задовољан; одговор Пашића преведен од владике на руски језик, он је добио и штавише стигао да прочита... али преокрети судбине су често непредсказиви – за неколико дана Иван Сергејевич је умро. Ударац је био поражавајући: нестало је човек за кога су, по речима Пашића, емигранти везивали све своје наде.³⁶ Изгубили су највернијег, а пре свега одлучног савезника и покровитеља. То је

³³ АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића. Бр. 11762 (Никола Пашић - неизвестному (В. И. Аристову). Б/м., б/д. (февралв 1886). Рус. яз.).

³⁴ АСАНУ, „Pasic Collection”. Бр. 14924/160 (митрополит Михаил - Николи Пашићу. Москва, 12. јануара 1886).

³⁵ ОР РНБ, ф. 14. л. 219. л. 11 об. (Никола Пашић - митрополиту Михаилу. Б/м., 19. јанваря 1886 г. Рус.яз.).

³⁶ Писмо Николе Пашића митрополиту Михаилу. Без места. 19. фебруара 1886. // *Никола П. Пашић, Писма, чланци и говори...* стр. 211.

предодредило наредни неуспех. Ипак, нико се није спремао да одлаже оружје. И митрополит пише Пашићу из Москве: „Пријатељи желе да их ви чешће извештавате о ситуацији.”³⁷

А ситуација је постајала критична. Смрт И. С. Аксакова, који је држао све нити помоћи српским избеглицама у својим рукама, прекинула је организоване везе, што је као последицу имало да Пашић није могао да добије 3.000 рубаља, које су му обећане. Нашавши се у суровим зимским условима, практично без средстава, многи емигранти су се поново поколебали (да ли да се врате у Србију, па шта буде), јер сва обећања њиховог вође који је дошао из Русије, при провери су се показала као блеф. Будући свестан претеће опасности, Пашић је 19. фебруара писао митрополиту: „Нама је потребна хитна помоћ. Ако се ствар одложи биће касно и ако тада буду дали сто пута више, него што могу да пошаљу сада. Тренутак је одлучан: или – или.”³⁸ Владика је предузео мере и већ 19. марта је на име секретара руског конзула у Рушчуку Б. П. Шатохина, отишао писани документ са потписом Аристов: „Шаљући уз то писмо за Рајча (један од псеудонима Н. Пашића, прим. А. Ш.) уметак од 500 рубаља по налогу Већа Словенског Друштва, имам част да Вас замолим, да предате коме је намењено.”³⁹ Ситуација се на тај начин привремено смирила и неуморни саборци су почели да плету паучину нове завере.

У том времену, наде у успех преврата у Србији, емигранти, као и радикалски функционери у земљи, који су тада изашли на слободу, везивали су за црногорског кнеза Николу и његовог зета Петра Карађорђевића. Добро обавештен о дубини безизлаза у који је себе довео краљ Милан, после пораза у српско–бугарском рату и покренут притом својим сопственим интересима, кнез Никола је ступио у тајни договор са српским радикалима. Њему се чинило да је довољан лак подстрек да би потпуно дискредитовани режим Обреновића пао. Зато је и обећао да стави на располагање завереника не мала средства и, штавише, војне одреде за упад у Србију с леђа (из Санџака). Ради преговора са црногорским монархом и кнезом Петром о детаљима предстојеће акције, у

³⁷ АСАНУ, „Pasic Collection”. Бр. 14924/139 (митрополит Михаил - Николи Пашићу. Без места (Москва), 22. јануара 1886).

³⁸ Писмо Николе Пашића митрополиту Михаилу. Без места, 19. фебруара 1886. // *Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори...* стр. 212.

³⁹ Централный Государственный исторический архив С-Петербург (далее - ЦГИ-АСПб), ф. 400. Оп.1. д. 587. л. 42.

Цетиње је отпутовао један од радикалских вођа, Јован Ђаја. Тамо се стално налазио и други утицајни радикалски делатник, свештеник Милан Ђурић. У лето 1886. године Црну Гору је посетио и сам Никола Пашић.⁴⁰ У јесен је све било спремно. Најзад, с црногорске стране су се не мале снаге упућивале ради упада у Србију. А 22. септембра кнез Петар Карађорђевић се, као легитимни претендент на српски престо, обратио митрополиту Михаилу писмом у којем га је молио да освети акцију својим именом и помогне при задобијању благонаклоног односа са руске стране за њу. Михаил је одмах отпратио то писмо К. П. Победоносцеву, он опет Н. К. Гирсу и најзад је 1. новембра отишао одговор владике у Цетиње, „редигован“ од дипломата. У њему се идеја промена у Србији у принципу одобравала, али самом претенденту се при том недвосмислено наговештавало о непожељности његовог учешћа у завери; актуелизација династичног питања код живих Обреновића могла је да изазове крупне међународне непријатности. „Између осталог, писао је митрополит кнезу Петру, ја молим Вашу Светлост да изволите расудити: неће ли Ваш долазак отежати дело и неће ли приморати вероломну соседку (Беч, прим. А. Ш.) да спречи предузеће? Зар не би било боље да пријатељи народа узму на себе дело ослобођења, а Ваша би Светлост достављала материјалну и моралну помоћ, која ће охрабрити народ.”⁴¹

„Сепаратна“ акција Црногораца за упад у Србију је на тај начин одложена – Русија је иступила против. Ипак, у одговору митрополита привлачи пажњу помињање „пријатеља народа“, који су дужни да узму „ствар ослобођења“ у своје руке. Ко би то могао бити? Није ли то помињање у вези с тим што је у новембру 1886. године Никола Пашић поново посетио Русију? Нама изгледа да је веза непосредна – у Петрограду и Москви вођа српских емиграната је устројавао детаље новог, овога пута синхроног плана „ослобођења Србије“. Раније непознати материјали дозвољавају да се он довољно потпуно реконструише.

Пре свега, сама идеја наредног преврата је била одобрена од Руса. Друго, у време преговора са Аристовим у Петрограду, Пашићу је било обећано оружје. Треће, по препоруци генерала Черњајева и професо-

⁴⁰ Подробне об этом сюжете см.: *Ражнајновић Н.*, О раду радикалске опозиције, кнеза Петра Карађорђевића и књаза Николе против режима краља Милана у Србији 1883-1889. године // *Историјски записи*, Титоград 1966. Књ. XXII. Св.1; *Живојиновић Др.* Краљ Петар I Карађорђевић, Београд 1988. Књ. 1. стр. 270-315; *Шемякин А. Л.*, Идеологија Николе Пашича, Формирование и эволюция (1868-1891), М., 1998, стр. 239-243.

⁴¹ АВПРИ, Ф. Политархив (1886). д. 434. л. 234-234 об.

ра А. И. Чупрова, он је добио 1000 рубаља од „добрих и штедрих московских трговаца”, који су „спремни да дају и већу помоћ, ако би били сигурни, да је влада с тим сагласна”.⁴² Најзад следи најважније. Упад у Србију – како Пашићевих бојевика из Румуније, тако и са стране Црне Горс, био је условљен „расплетом бугарског проблема”.⁴³ У ствари, Руси су саветовали „да се сачека, док се ситуација у Бугарској у потпуности не одреди, док не постане јасно – хоће ли почети рат, или ће Бугарска да испуни оно што Русија од ње тражи.”⁴⁴ Уосталом, тада су многи очекивали велики рат, и то на пролеће 1887. године. Ка том времену се оријентисао и Пашић. „Сви очекују пролеће – писао је он Аристову 16. децембра – и уздају се у громогласну реч православног словенског цара, који ће свечано објавити нови живот словенском свету...”⁴⁵

Напуштајући Русију, Пашић се срео у Кијеву са митрополитом (који се ту вратио у пролеће 1886. године), са којим је „говорио о нашим стварима.”⁴⁶

Дошавши у Румунију, он је пре свега поделио хуманитарну помоћ добијену у Москви – сваки емигрант је добио по 30 динара, ступио је у контакт са свештеником М. Ђурићем, који се налазио у Цетињу, са циљем да спречи његов изоловани испад (он је био жељан да се пробије у Србију),⁴⁷ – а затим се тајно упутио у Русчук.

Управо тамо, а такође и у Силистрији, у фебруару 1887. године, избила је официрска буна против режима Стевана Стамбулова, која се спремала не без руског учешћа, по сазнању добро информисаног издавача А. С. Суворина: „на припрему бугарског устанка дато је бугарским официрима 100.000 рубаља по препоруци Мих. Ник. (Каткова)...”⁴⁸ Пашић је познавао те официре – русофиле (Косту Паницу нпр.) и зато је могуће претпоставити да је и он на неки начин учествовао у њиховом

---

⁴² АСАНУ. „Pasic Collection”. Бр. 14924/64 (Никола Пашић - В. И. Аристову. Б/м., 16. децембра 1886 г. Рус. яз.).

⁴³ Там же.

⁴⁴ Там же, Бр. 14924/85 (Никола Пашић - неидентификованој особи. Без места, 23. новембра 1886).

⁴⁵ Там же, Бр. 14924/64 (Никола Пашић - В.И.Аристову. Б/м., 16. децембра 1886 г. Рус.яз.).

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Там же, Бр. 14924/71 (Никола Пашић - Влатку (Милану Ђурићу), Без места, 22. децембра 1886).

⁴⁸ Дневник Алексея Сергеевича Суворина, М., 1999. стр. 306.

покрету, тим више што је „расплет бугарског проблема”, као што смо већ видели, био неопходан услов за толико жељени упад у Србију. Али побуна је била угушена од Ст. Стамбулова, саобразно чему је пропала и ствар са упадом. Аристов је 24. фебруара писао митрополиту: „Пашић се спрема поново у Русију. О бугарским новцима, ништа ново немам да саопштим. Ужас, ужас, ужас.”⁴⁹

Вративши се у Русију крајем фебруара, Никола Пашић је остао у њој око четири месеца, до 20. јуна. Налазећи се у Петрограду, он је био у сталној вези с митрополитом, преко којег се одржавала веза са Румунијом и Константинопољем.⁵⁰ При томе, двоструки бегунац нипошто није седео скрштених руку. Напротив, он је 21. марта упутио директору Азијатског департмана МИД-а Русије И. А. Зиновјеву опширни меморандум, у којем је, овога пута у име „Уједињене српске опозиције”, тражио помоћ за њу, у обиму од 100.000 рубаља, за припрему нове завере.⁵¹ Нама се чини да та сума није сасвим случајно иста са оном која је била одвојсна за бугарске официре, тим више што је 5. априла одломак из меморандума, у виду посебног документа, био предат управо М. Н. Каткову, од Пашића, који је поменутог одавно и добро познавао.⁵² Али следи фијаско за фијаском. У лето је умро Катков, а руска влада је по ранијем остајала неумољива: у МИД-у су Пашићу јасно дали на знање да се он „не обмањује својим немогућим жељама”.⁵³ После пропасти бугарске авантуре таква позиција изгледа посебно логично. Ствар се завршила само издавањем Пашићу редовних 500 рубаља помоћи од стране петроградских добротвора.⁵⁴

По свему видљивом, то је био последњи покушај Пашића да нађе савезнике за дело свргавања српског краља. У то време су и у Београду дунули нови ветрови – у лето 1887. године напредњачка влада Милутина Гарашанина се нашла у оставци, а на власт је дошао коалициони либералско-радикалски кабинет, предвођен Ј. Ристићем. Ипак, ни тај давни сарадник владике, ни радикал Сава Грујић, који га је ускоро сме-

⁴⁹ ЦГИАСПБ, ф. 400. Оп. 1. д. 616. л. 2

⁵⁰ АСАНУ, „Pasic Collection”. Бр. 14924/140; 14924/141.

⁵¹ „Обзор деятельности сербской оппозиции”. Записка Н. Пашича директору Азиатского департамента МИД России И. А. Зиновьеву. 1887 г. // Исторический архив. 1994. Но 5.

⁵² АСАНУ, Заоставштина Николе Пашића, Бр. 11847.

⁵³ Сава Грујић - Милутину Гарашанину, Петроград 20. марта 1887. // Раденић А. Радикална странка и Тимочка буна, Зајечар 1988. т. 2. стр. 969.

⁵⁴ ЦГИАСПБ, ф. 400. Оп. 1. д. 410. л.1.

нио на положају премијера, нису могли да обезбеде повратак митрополита на катедру – монарх се сагласио само са давањем пензије, што је из разумљивих разлога, било одбачено. Нису могли они да израде ни амнестију за Пашића, иако је остале емигранте краљ помиловао. Дуже од године дана – све до силаска с престола самог Милана Обреновића – њима је предстојало да једу горки емигрантски хлеб.

На ту отворену слабост, коју су испољили српски премијери, В. И. Аристов је реаговао карактеристичном примедбом. „По општем мишљењу – писао је он Михаилу – нова влада (С. Грујића, прим. А. Ш.) неће дуго трајати... Зато је потребно почети све испочетка и вратити се плану разрађеном пре две године... „⁵⁵

* * *

Последњи период у емиграцији (до пролећа 1889. године) митрополит је провео у Москви и Кијеву. Немогућност повратка у отаџбину, чак и тада, када су се тамо на власти налазили његови пријатељи, поткопала је његов дух. Често је побољевао и песимистичке ноте у његовим писмима су се умножиле. Никола Пашић се такође умирио; да прави нове завере није имао с ким. Живећи у Петрограду, Букурешту и Одеси, он је консултовао Петербуршко словенско добротворно друштво у вези са балканским проблемима, а такође се бавио самообразовањем, преводећи свог вољеног Н. Ј. Данилевског на српски језик и пажљиво пратећи развитак ситуације у Србији, о чему је редовно размењивао мисли са владиком. Владика је, продужавајући своју хуманитарну мисију, испословао за Пашића једнократну новчану помоћ од Друштва, од 200 рубаља, а затим и свакомесечну помоћ у обиму од 25 рубаља...⁵⁶

Тако је текло време до момента када се, 22. фебруара 1889. године, Милан Обреновић одрекао престола. За изгнанике је пут кући био отворен.

---

⁵⁵ Цит. по: *Слијейчевић Ђ*, Михајло, архијепископ Београдски и митрополит Србије... стр. 340.

⁵⁶ АСАНУ, „Pasic Collection”, Бр. 14924/142 (митрополит Михаил - Николи Пашићу. Без места (Москва), 27. октобра 1887.); ЦГИАСПБ, ф. 400. Оп. 1. д. 632. л. 1; *Раденић А*, Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића, 1893-1903, Београд 1973, стр. 738. Шемякин А. Л.